

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Забезпечення прав людини у діяльності
поліції»**

вибіркових компонент

освітньої програми першого рівня вищої освіти

(26 Цивільна безпека 262 Правоохоронна діяльність)

**за темою - Історія розвитку прав, свобод та обов'язків людини і
громадянина. Права людини в діяльності поліції.**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 8 (протокол від 18.08.2023).

Розробники: Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Ю.М. Перерва.
Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6
ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Б.Г. Головка.
Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6
ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Кисильова К.В.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри конституційного і муніципального права юридичного
факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,
к.ю.н., доцент Зубенко Г. В.
2. Завідувач кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4
Харківського національного університету внутрішніх справ, к.ю.н., доцент
Гудзь Т. І.

План лекції

1. Становлення та розвиток філософської та правової думки про права, свободи та обов'язки людини і громадянина.
2. Українські ідеї про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, їх закріплення в правових та інших документах.
3. Права людини в діяльності поліції.

Література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Ведерніков Ю.А. Правоохоронна діяльність в Україні: теретико- правовий аспект: монограф. / Ю.А. Ведерніков, А.М. Кучук. К.: Знання України, 2009. 219 с.
3. Забезпечення прав людини у правоохоронній діяльності: навч. посібник. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ ; Ліра ЛТД, 2018. 260 с.
4. Чорнооченко С.І. Право на свободу та особисту недоторканість фізичних осіб в Україні: проблеми здійснення та захисту // Вісник Національного університету внутрішніх справ. 2002. №17. С. 72-77.
5. Закон України „Про громадянство України” від 18 січня 2001 р. № 2235-III (із змін.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2235-14>.
6. Декларація прав національностей України від 1 листопада 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. 1991. № 53. Ст.799.
7. Шемшученко Ю.С. Правоохоронна діяльність // Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол.: Ю.С. Шемшученко (гол. редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5: П-С. 2003. 736 с.

Допоміжна:

1. Боре́йко А. Конституційно-правовий механізм захисту прав особи: поняття та сутність / А. Боре́йко // Вісник ОНУ імені І. І. Мечникова. Правознавство. 2019. Т. 24. Вип. 2(35). С. 58-65.
2. Гончаров В. Презумпція про права людини та презумпція конституційності нормативних актів / В. Гончаров // Право України. 2015. № 2. С. 175 – 185.
3. Загуменна Ю.О. Правоохоронні органи: поняття, ознаки, функції, особливості діяльності // Право і безпека. 2010. № 3. С. 145-150. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pib_2010_3_33.pdf.
4. Мартинюк Р. С. Теорія прав людини. Навч. посібник. Острог: Видавництво Нац. університету «Острозька академія». 2010. 218 с.
5. Нелін О. Конституційний механізм захисту основних прав і свобод людини і громадянина в правовій доктрині України /О.Нелін // Юридична Україна. 2016. № 5 – 6. С. 9-14.

Текст лекції

1. Становлення та розвиток філософської та правової думки про права, свободи та обов'язки людини і громадянина

Права людини є складним, багатовимірним явищем. У різні епохи проблема прав людини, незмінно залишаючись політико-правовою, набувала релігійно-етичного, філософського звучання.

Людство на шляху утвердження прав і свобод людини пройшло тернистий шлях, крок за кроком обмежуючи всевладдя держави, поширюючи принцип рівноправності на все більше коло осіб та відносин між ними. Часто саме боротьба за права людини, за нові й нові ступені свободи ставала каталізатором широкомасштабних змін у суспільно-політичному житті тієї чи іншої країни, вела до нового осмислення ролі людини в її відносинах з суспільством та державою.

Історична ретроспектива

Витоки явища, яке згодом стали називати правами людини, беруть свій початок з найдавніших часів людської історії. Ідеї про цінність і недоторканність життя, про рівність людей перед вищими силами містяться ще в прадавніх міфах і віруваннях. А згодом в античні часи подібні погляди набули широкого поширення у Стародавній Греції. Вони стали закономірним наслідком полісної форми демократії і були пов'язані переважно з поняттям громадянства, яке передбачало рівність усіх членів полісу в користуванні правами та свободами, насамперед політичними. У працях давньогрецьких мислителів-софістів ще у VI–V ст. до н.е. були закладені й основи концепції природного права, розвинуті згодом філософами та юристами Стародавнього Риму. Аналогічні ідеї виникали і на Сході. Зокрема, китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н. е.) відстоював думку про те, що всі люди рівні перед небом, а держава є результатом їх угоди. Ряд гуманістичних принципів дало світу християнство, яке інтегрувало уявлення щодо прав людини з релігійно-

моральними цінностями. Спільними зусиллями багатьох поколінь накопичувався інтелектуальний матеріал, створювалося морально-філософське підґрунтя для утвердження в майбутньому всеперемагаючої ідеї прав людини.

Але на законодавчому рівні ця ідея почала реалізуватися набагато пізніше. Прийнята у 1215р. в Англії Велика хартія вольностей традиційно вважається першим правовим документом, в якому закладено основи концепції прав людини, створено передумови для подальшого утвердження свободи і панування закону в житті суспільства. Хартія, зокрема, закріплювала такі важливі принципи, як співрозмірність діяння та покарання за нього, неухильне додержання посадовими особами закону, визнання винним лише за рішенням суду, право вільного в'їзду та виїзду з країни та ін. Згодом Петиція про права (Англія, 1628) конкретизувала положення про неможливість ув'язнення вільного громадянина без законних підстав, проголосила неприпустимість існування таємних судів та позасудових репресій.

Подальшим кроком на шляху до закріплення прав та свобод людини стало прийняття в цій же країні у 1679р. так званого Habeas Corpus Act (Хабеас Корпус Акт). Цим актом встановлювалися процедурні гарантії особистої недоторканності особи, вводився інститут поруки та застави, а також встановлювалися обмеження строків тримання під вартою.

У 1689р. в Англії був прийнятий Білль про права, який став юридичною основою конституційної парламентської монархії. Він гарантував право підданих звертатися з петицією до короля, обмежив розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова та суджень у його стінах.

Паралельно з цим під впливом Просвітництва дедалі більшої сили набирають ідеї свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади. Неоцінним правовим документом, який розвинув та

конкретизував ці положення, стала Декларація незалежності США 1776р. Спираючись на природно-правову доктрину прав людини, в Декларації проголошено, що “всі люди створені рівними і наділені Творцем певними невід’ємними правами, до яких належать життя, свобода, прагнення до щастя”. В цьому документі та в Конституції США 1787р. було закладено не лише підвалини американського конституціоналізму, а й основи ліберальної концепції прав людини.

Проте поворотним пунктом у історії людства в його боротьбі за утвердження прав людини, без сумніву, стала Велика французька революція, яка створила без перебільшення документ історичної ваги – Декларацію прав людини та громадянина 1789р. Декларація вперше на законодавчому рівні закріпила принцип формальної рівності всіх громадян перед законом, заклала основи універсальної концепції прав людини. Були проголошені свобода совісті, свобода слова, презумпція невинуватості, недоторканність особи та її майна, а також встановлювалися обов’язок держави забезпечувати та гарантувати права і свободи людини і право громадян на опір гнобленню. При цьому свобода розумілась як можливість робити все, що не шкодить іншому. Уперше в світовій практиці в Декларації було закріплено загальнодозвільний принцип регулювання правових відносин: “Дозволено все, що прямо не заборонено законом”.

Упродовж XVIII–XIX ст. з розвитком у світі принципів конституціоналізму і парламентаризму ідея прав людини все більше втілювалася у нормотворчу практику держав. А на початку XX ст., особливо після Першої світової війни і появи Ліги націй та Міжнародної організації праці, права людини почали входити до предмета міжнародно-правового регулювання.

Подальше формування стандартів у галузі прав людини активізувалося після Другої світової війни. Саме тоді питання захисту прав людини широко вийшло за вузьконаціональні межі і стало об’єктом регулювання міжнародного права. У 1948р. Організацією Об’єднаних Націй було

прийнято Загальну декларацію прав людини – перший документ універсального характеру, який на міжнародному рівні проголосив основні громадянські, політичні, соціально-економічні та культурні права і тим самим встановив стандарти та ідеали, яким і сьогодні прагнуть слідувати усі країни світу.

Наведені положення дають загальне уявлення про розвиток концепції прав людини в різних країнах у різні історичні епохи. Маючи спільні риси, їх утвердження в кожній країні відбувалося своїми, відмінними від інших шляхами, з урахуванням національних правових, культурних традицій. Можна сказати, що сучасні загальновизнані стандарти у галузі прав людини відбивають багатовіковий досвід усіх народів світу, є спільним надбанням всього людства.

Генезис прав і свобод людини на землях України

Говорячи про генезис прав і свобод людини на землях України, їх обсяг, рівень забезпеченості і захищеності з боку держави, слід хоча б побіжно звернутись до вітчизняного минулого, з глибин якого постає наша прекрасна держава та її могутній волелюбний народ. Такий історично-правовий екскурс свідчить, що український народ зробив свій гідний внесок у становлення прогресивних уявлень про права людини, створив низку яскравих взірців витонченої правової думки і нормотворення, які й донині вражають дослідників. Об'єктивні факти рішуче спростовують неправдиві міфи, які подекуди насаджуються, що українці не здатні до демократизму, не мають власного обличчя у державотворенні, вирізняються провінціалізмом і схильністю до авторитарної влади.

Достатньо нагадати, що саме на українській землі було створено блискучий зразок античної демократії – присягу громадянина Херсонесу, а згодом в союзі східнослов'янських племен зародився оригінальний, досить ефективний для тих часів, суспільно-політичний лад з елементами демократії, першими паростками народовладдя і самоврядування.

Пригадаймо і могутню Київську Русь (IX–XII ст.), досить знану на той час у світі державу, яка мала розвинуті і багатогранні міжнародні стосунки, високий рівень суспільного, економічного і політичного розвитку і з якою вважали за честь поріднитися монархи Візантії, Польщі, Франції, Швеції, Угорщини. Зазначимо, що внаслідок збігу ряду історичних обставин Русь не знала нелюдського у своєму ставленні до особистої свободи рабовласницького ладу, хоча окремі його риси у вигляді холопства і мали місце. Давнє звичаєве право – Закон руський створювало певні правові гарантії, закріплювало поступову відмову від варварських принципів кривавої помсти і таліону, обмежувало сваволю і врегульовувало повсякденний побут населення Київської Русі. Ознакою реального демократизму були “ряди”– договори, які укладали жителі зі своїми князями. А договори з Візантією X ст. засвідчили і помітну віротерпимість наших предків.

Правову основу Київської Русі становила “Руська правда” (1036–1037рр.)– перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, авторство якого пов’язують з іменами Ярослава Мудрого та його нащадків. “Руська правда” в багатьох аспектах вигідно відрізнялася своїм відносним гуманізмом і юридичною технікою від аналогічних європейських “варварських правд”. Кодексом урегульовувався широкий спектр суспільних відносин і в тому числі в ньому містилися норми, що безпосередньо стосуються особи, її прав і свобод. Зокрема, широко врегульовувалися відносини власності і спадкові відносини. Низка норм закріплювала відсутність смертної кари, мученицьких покарань або катування під час допиту, обмеження, а згодом і заборону кривавої помсти, різноманітні правові механізми захисту життя, честі і гідності особи.

Норми і принципи “Руської правди” зберегли своє значення і в часи феодальної роздробленості, в тому числі на землях могутньої Галицько-Волинської держави (1199–1340рр.). Згодом, однак, внаслідок ординської навали та експансії ряду сусідніх держав на українських землях настали

важкі часи.

Вся подальша багатовікова історія нашого народу є яскравим прикладом самовідданої боротьби української нації за самовизначення, створення власної незалежної держави. В історії людства, мабуть, не знайти аналогів української державності, яка періодично роздиралася на шматки могутніми сусідами і яка щоразу відроджувалася і поставала з попелу. Нема, мабуть, і такого народу, який би пройшов такий важкий і страшний шлях знущань, принижень, асиміляції, фізичного знищення і який, попри все, зберіг свою високу духовність, волелюбність, незалежність, національну самобутність, мову, культуру, психологію.

В історії людства, мабуть, не знайти аналогів української державності, яка періодично роздиралася на шматки могутніми сусідами і яка щоразу відроджувалася і поставала з попелу. Нема, мабуть, і такого народу, який би пройшов такий важкий і страшний шлях знущань, принижень, асиміляції, фізичного знищення і який, попри все, зберіг свою високу духовність, волелюбність, незалежність, національну самобутність, мову, культуру, психологію.

Починаючи з XIV ст. більша частина українських земель перебувала у складі Великого князівства Литовського. У цій багатонаціональній державі, як свідчить історія, литовські князі поступово підкорилися слов'янському культурному впливові, засвоїли давньоруську писемність і навіть прийняли “Руську правду” як власне джерело права. Згодом власні акти великокнязівської влади теж спиралися на давні руські правові джерела. У цьому періоді основна частина населення – селянство підпала під владу земельних власників, а у розширеному на окремі стани суспільстві на перший план вийшла боротьба за станові права, вольності та привілеї. В результаті Литовські статuti(1529, 1566, 1588 pp.),особливо останній з них, який багатьма сучасниками вважався найдосконалішою книгою законів у Європі, закріпили ряд принципово нових підходів до статусу особи.

Встановлювалась єдність законодавства для всіх підданих держави і їх

рівність перед законом, хоча ці положення значною мірою були лише декларацією. Проголошувалась обмежена віротерпимість (лише для християнських релігій). Заборонялося перетворювати вільну людину на невільника і видавати жінку заміж проти її волі. Проголошувалися недопустимість арешту без законних підстав і покарання без суду, право на адвокатську допомогу. Значно раніше, ніж в інших країнах, було закріплено виборність суддів і відокремлення суду від адміністрації. Оскільки руське право було одним з основних джерел Статутів, останні ніколи не розглядалися українським населенням як прояви іноземної правової культури, а лише як власне “старе право”. Цей акт, який став перехідним документом від Середньовіччя до Нового часу, своєрідним маніфестом правової держави у феодальному розумінні, діяв в Україні аж до 1840–1842рр.

Паралельно з Литовськими статутами в українських містах дедалі більшої ваги набувало магдебурзьке право, яке стало основою їх самоуправління і судового імунітету, своєрідним гарантом проти феодальної сваволі.

Частина українських земель з XIV ст. перебувала під владою Польщі. Після Люблінської унії 1569 р. поляки домінували і у новоутвореній Речі Посполитій. Польські магнати та шляхта поставили собі за мету здійснити колонізацію українських земель і покатоличити їх населення, що призвело до низки селянських та народних повстань, спрямованих на захист православної віри і відродження української державності. З часом оплотом визвольного руху стала Запорізька Січ – “ козацька християнська республіка”, де панували ідеали свободи, рівності та поваги до гідності людини.

У постійній боротьбі з королівською владою і магнатами польська шляхта виступала під гаслом верховенства права, здійснення законодавчої влади лише сеймом за умови одностайного прийняття рішення, непорушності шляхетських прав і гідності. Зауважимо, що від Польщі на українські землі прийшли і ідеї шляхетської демократії, наріжним каменем якої були

проголошені шляхетська вольність і рівність.

Наступна козацько-гетьманська доба— одна з найдраматичніших і найцікавіших сторінок історії України. Зусиллями Богдана Хмельницького і його бойових товаришів було повалено польсько-шляхетський лад на значній частині території України і створено козацьку державу, яка здобула міжнародне визнання і з існуванням якої рахувалися провідні європейські держави. Переяславська угода 8 (18) січня 1654р., Березневі статті та інші акти, які закріпили українсько-московський альянс, хоча й передбачали протекторат московського царя, залишали Україну окремим державним організмом з власними політичним і правовим устроєм, адміністрацією, судами, військом, фінансами. Тобто насамперед це було фактичне утвердження української державності, де суспільно-політичний лад і взаємовідносини між козацькою верхівкою і козацькою масою будувалися на найдемократичніших засадах тогочасної Європи. Зусиллями козаків було створено умови для відновлення сплюндрованих національних, релігійних і економічних прав. Було скасовано кріпосне право, але незабаром, як відомо, українські селяни знову потрапили у кабалу.

Вершиною козацького нормотворення певною мірою вважається Конституція Пилипа Орлика 1710р. У різних історико-правових джерелах цей документ називають по-різному (Бендерська конституція, “Конституція прав і свобод Війська Запорізького”, договір між запоріжцями та гетьманом Малоросії). Сама природа і зміст цього документа не викликають сумнівів у тому, що він віддзеркалює вимоги козацтва, які висувалися до всіх гетьманів з часів гетьмана Виговського (1657–1659рр.) і всіх московських царів з часів царя Олексія Михайловича (1645–1676рр.). Ці вимоги стосуються головним чином обмеження компетенції гетьмана, організації влади за принципом поділу її на законодавчу, виконавчу і судову, виборності урядовців, утвердження прав і свобод громадян. Зокрема, цим актом обмежувалися податкові стягнення, встановлювалось непорушне правило захисту жінок— вдів козаків, їх дружин, дітей-сиріт, на гетьмана

покладався обов'язок забезпечувати додержання непорушних громадянських вольностей. Хоча Конституція Пилипа Орлика за межами емігрантського оточення гетьмана реальної сили так і не набула, вона залишилася в історії як оригінальна правова пам'ятка, цікава спроба закріпити нову, відносно демократичну модель державного ладу України у разі приходу "гетьмана-емігранта" до влади.

Після входження України до складу Московії, а потім до Російської імперії багато українських мислителів зверталися до політико-правових ідей гуманітарного змісту. Зокрема, українська політико-правова платформа набула розвитку в працях Михайла Драгоманова. В останній чверті XIX ст. Драгоманов розробив конституцію суспільства, що ґрунтувалася на ідеї асоціації гармонійних особистостей. У конституційному проекті М. Драгоманова "Вільна спілка" найважливішим було завдання перебудови Російської держави на засадах політичної свободи. Під політичною свободою розумілися права людини і громадянина та самоврядування – як місцеве, так і загальнодержавне. Політичними свободами було визнано "недоторканність тіла для ганебної кари та смертної страти", недоторканність особи і житла без судової постанови, свобода вибору місця проживання, свобода совісті, слова, зборів, друку, товариств і спілок тощо. Проект Конституції Драгоманова передбачав право судового позову на посадову особу чи державну установу за незаконне порушення інтересів особи, право на опір незаконним діям чиновників, повну рівність усіх у громадянських правах і обов'язках.

Подальшого розвитку гуманістичні політико-правові концепції Драгоманова набули у працях Михайла Грушевського, зокрема в його конституційному проекті 1905р. Цим проектом передбачалося право українців на українське громадянство, рівноправність жінок і чоловіків, забезпечення особистої свободи людини, відокремлення церкви від держави тощо. Українська мова визнавалася офіційною, але і всі мови, уживані в Україні, проголошувалися вільними.

Зауважимо, що з середини XIX ст. Україна, розділена між Росією і

Австро-Угорщиною, вступила у смугу буржуазно-демократичних реформ, найяскравішою рисою яких стало скасування кріпацтва. Цей процес супроводжувався посиленням суспільної уваги до проблеми прав людини. Повне визнання і підтримку в Україні знайшли також прогресивні ідеї знаменитої російської судової реформи 1864 р., демократичні зміни, які відбулися в результаті першої російської революції 1905–1907 рр. Аналогічно сприймалися і позитивні зрушення у політико-правовому житті Австро-Угорщини. За подібні зміни активно боролися кращі представники української громадськості по обидва боки кордону.

Період визвольних змагань 1917–1920рр. характеризувався пошуком найоптимальніших форм державно-правового розвитку України. Питання надання і забезпечення прав і свобод людини і громадянина вийшло за межі політично-правових вимог і стало перетворюватися на реальну справу. Проте у праві мало не кожного режиму, що панував тоді в Україні, демократичні цінності конкурували з потягом до авторитаризму, гуманістичні ідеали– з узаконенням репресій проти політичних супротивників. Своєрідним живим символом української національної і державної ідеї на початку цього періоду був Михайло Грушевський, життя і політична діяльність якого заслуговують особливої уваги. Трагедія цієї історичної постаті, як засвідчують сучасники, в тому, що він був великим вченим, а доля змусила його займатися великою політикою. Під безпосереднім керівництвом М.Грушевського з кінця 1917 і до 28 квітня 1918р. на засіданнях Малої ради, яка мала повноваження законодавчого органу, було прийнято 30 законів, які мали б закласти правовий фундамент Української держави. Він науково обґрунтував засади державного життя в Україні, а реалізувати їх, з різних об'єктивних і суб'єктивних причин, не зміг. Але саме завдяки зусиллям М.Грушевського Україна організувала на той час національно-державне життя і вийшла на міжнародну арену.

III Універсалом Української Центральної Ради 20 листопада 1917р. було проголошено Українську Народну Республіку на правах автономії у

складі Російської республіки, а IV Універсалом Центральної Ради 22 січня 1918р. Українська Народна Республіка проголошувалась самостійною і незалежною державою. 29 квітня 1918р. було прийнято Конституцію Української Народної Республіки(затверджена сесією Центральної Ради, але не набула чинності).

Проте того ж дня гетьманський переворот Павла Скоропадського усунув Центральну Раду. Надалі було прийнято низку конституційних актів Гетьманату, Директорії і ЗУНР, які закріплювали досить широкий спектр політичних і особистих прав і свобод громадян України. Здійснювалися і реальні демократичні перетворення, ефективність яких помітно знижувалась внаслідок гострої, нерідко кривавої боротьби за владу.

За радянських часів

За часів Радянської влади в Україні було прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.). Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної революції і формальні атрибути української радянської державності. Щодо прав людини їх концептуальною основою тривалий час залишалися положення Декларації прав трудящого і експлуатованого народу, прийнятої у січні 1918 р. III Всеросійським з'їздом рад. Особливо наголошувалося на необхідності вирішення соціально-економічних питань як неодмінної передумови створення світлого майбутнього для трудящих. Всі Конституції закріплювали різний правовий статус особи, обсяг її прав та свобод. Це дає можливість простежити динаміку становлення і розвитку прав і свобод людини з точки зору правового статусу особи. Вже у Конституціях УРСР 1919 і 1929 рр. було закріплено дещо ширший, ніж у попередніх конституційних актах, перелік прав людини і громадянина. А Конституція УРСР 1937р. закріпила широку гаму прав та свобод, провідне місце серед яких посідали:

§ економічні права (право на особисту власність і право спадкування особистої власності, право на працю, право на відпочинок);

§ соціальні права (право на матеріальне забезпечення в старості, в разі

хвороби і втрати працездатності);

§ культурні права (право на освіту);

§ політичні права (свобода слова, друку, зборів і мітингів, вуличних походів і демонстрацій, свобода совісті, право на об'єднання в громадські організації);

§ особисті права (недоторканність особи, недоторканність житла, таємниця листування);

§ виборчі права (закріплювались окремим розділом).

В Україні відбувалися об'єктивні суспільно-політичні зміни у напрямі демократизації, що зумовлювалося прийняттям нею міжнародно-правових зобов'язань і членством у міжнародних організаціях. Під час Другої світової війни за свій вагомий внесок у розгром фашизму наша країна набула широкого визнання і авторитету на міжнародній арені, стала у 1945 р. одним із фундаторів Організації Об'єднаних Націй, неодноразово обиралася членом головних органів ООН, її комітетів та комісій. З цього часу вона виступає як суб'єкт міжнародного права і міжнародних відносин.

Говорячи про міжнародну правосуб'єктність колишньої УРСР і її участь у міжнародних відносинах, йдеться передусім про її зусилля в напрямі забезпечення прав і свобод людини. Зокрема, на Першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україна разом із 17 країнами була обрана членом Економічної і соціальної ради ООН, у 1947р. стала членом Економічної комісії для Європи, у 1948–1949рр. і у 1984–1985рр. обиралася тимчасовим членом Ради Безпеки ООН. Чимало пропозицій УРСР на міжнародних форумах були схвально сприйняті і реалізовані. Саме з ініціативи української делегації в 1948р. на конференції в Сан-Франциско комітет, який очолював глава делегації України Д. Мануїльський, сформулював преамбулу, цілі і принципи Статуту ООН. На його пропозицію до Статуту ООН було включено ряд важливих положень про загальну повагу прав і основних свобод людини.

Активну участь брала Україна у підготовці й прийнятті міжнародно-правових документів у галузі прав і свобод людини. Так, конкретні

пропозиції української сторони були враховані і знайшли відображення у Загальній декларації прав людини, Міжнародній конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації, Міжнародному пакті про громадянські і політичні права, Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права, Міжнародній конвенції про припинення злочину апартеїду та покарання за нього та ін. До того доклали багато зусиль всесвітньо відомі наші співвітчизники– юристи В.Корецький (академік АН УРСР, засновник та впродовж багатьох років директор Інституту держави і права АН УРСР, основоположник української школи міжнародного права, член Міжнародного суду ООН, представник СРСР у Комісії ООН з прав людини у 1947–1949рр.) і П.Недбайло (професор, завідувач кафедри теорії держави і права Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, який у 1958–1968рр. був постійним представником УРСР у Комісії ООН з прав людини і якому в 1968р. було присуджено премію ООН за видатний особистий внесок у справу захисту прав і свобод людини).

Таким чином, у міжнародно-правовій практиці було прийнято чимало прогресивних норм і започатковано міжнародно-правові ініціативи, які послуговували “позитивною” атестацією Україні після проголошення нею незалежності.

На тлі всіх попередніх радянських конституцій Конституція УРСР 20 квітня 1978р. вигідно вирізняється як структурою, так і обсягом закріплених прав та свобод. У ній статусу особи було присвячено дві глави, окремою главою регулювались основні принципи громадянства, визначався статус іноземців та осіб без громадянства на території України, встановлювалась рівність прав громадян перед законом, рівність прав чоловіків та жінок.

Основним правам, свободам і обов’язкам громадян також була присвячена ціла глава, в якій проголошувалась повнота прав громадян у всіх основних сферах, зокрема, в ст.37 зазначалося, що громадяни УРСР мають всю повноту соціально-економічних, політичних і особистих прав і свобод, що гарантувалися Конституцією СРСР, Конституцією УРСР і законами.

Проголошувалась можливість розширення прав і свобод громадян у міру реалізації програми розвитку суспільства. В той же час не повністю було враховано стандарти прав людини, закріплені в міжнародно-правових актах, учасницею яких була УРСР.

У системі прав і свобод пріоритет надавався соціально-економічним та культурним правам. Практично ця категорія прав найбільш реально втілювалася у життя. Це передусім права на працю, відпочинок, охорону здоров'я, на житло, право користуватися державною власністю, право особистої власності, яке мало дещо обмежений характер. Серед культурних прав проголошувалося право на освіту, що забезпечувалося безоплатністю усіх видів освіти і загальнообов'язковою середньою освітою, право на користування досягненнями культури, свобода наукової, технічної і художньої творчості.

Політичним, громадянським та особистим правам і свободам, як і в попередніх радянських конституціях, відводилася другорядна роль. До цієї категорії прав та свобод належали: право брати участь в управлінні державними і громадськими справами; право вносити пропозиції в державні органи і громадські організації, критикувати недоліки в їх роботі; свобода слова, друку, зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Ці положення здебільшого були декларативними і не мали відповідних механізмів своєї реалізації. До особистих прав належали недоторканність особи і житла, охорона державою особистого життя громадян, таємниці листування тощо. Новелою серед особистих прав було закріплення права громадян оскаржувати дії посадових осіб державних і громадських органів. Скарги мали розглядатись у порядку і строки, встановлені законом. Дії посадових осіб, вчинені з порушенням закону, могли бути оскаржені до суду.

Конституція УРСР 1978р. поряд із закріпленням прав та свобод передбачала також закріплення широкого кола обов'язків, що було нетрадиційним на той час для конституцій більшості країн світу.

Цілком зрозуміло, що проблема реальності, захищеності і

забезпеченості прав та свобод людини і громадянина безпосередньо пов'язана із конкретними історичними особливостями розвитку конкретної держави, формою організації державної влади і соціально-економічним ладом, що панує в ній, розвитком політичних інститутів, політичною свідомістю і активністю народних мас та іншими умовами, що існують у кожному суспільстві. Разом з тим найсуттєвішою умовою існування будь-якої держави і будь-якого суспільства є незалежність і суверенність держави і готовність та життєва потреба суспільства їх боронити і відстоювати.

Українські ідеї про права, свободи та обов'язки людини і громадянина, їх закріплення в правових та інших документах

Становлення прав людини в Незалежній Україні

Проголошення 24 серпня 1991р. незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави та її народу, дало змогу розширити права та свободи громадян, наповнити їх новим змістом і значенням.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990р. і зверненні Верховної Ради України “До парламентів і народів світу” 5 грудня 1991р. наголошувалося на тому, що до сім'ї цивілізованих країн бажає увійти нова, демократична, правова держава, яка ставить собі за мету, зокрема, реально забезпечити права, свободи людини і громадянина і зобов'язується суворо дотримуватись загальновизнаних принципів і норм міжнародного права та міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини. Суспільно-політичні зрушення у 1985–1990рр. і особливо події серпня 1991р. глибоко сколихнули українську громадськість та створили сприятливі умови для демократичних перетворень.

Перші ж законодавчі акти щойно утвореної незалежної держави не залишали ніяких сумнівів щодо правового закріплення накреслених цілей. Достатньо звернутись до законів України “Про власність”, “Про підприємництво”, “Про свободу совісті та релігійні організації”, “Про громадянство України”, “Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і

регіональне самоврядування”, “Про всеукраїнський та місцеві референдуми” та інших, щоб переконатися в тому, що пріоритетним напрямом діяльності держави є захист і забезпечення прав та свобод людини і громадянина, створення дійового механізму їх реалізації.

Прийняття 9 листопада 1995р. України в члени Ради Європи суттєво вплинуло на подальший розвиток прав і свобод людини і громадянина. Україна приєдналась до великої кількості багатосторонніх європейських конвенцій у галузі прав і свобод людини і взяла на себе конкретні зобов’язання щодо імплементації їх норм у національне законодавство. Крім цього членство у Раді Європи стимулювало процес підготовки і прийняття Конституції– основного закону нової демократичної держави.

Конституція України 1996р. є певною мірою взірцем сучасного конституціоналізму з питань прав і свобод людини і громадянина. Вона визначила якісно новий, сучасний статус людини і громадянина в Україні, здійснивши фактично “гуманітарну революцію”.

Людина, її життя, честь і гідність, недоторканність і безпека визнані в Конституції (ст.3) найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини і громадянина є змістом і спрямованістю діяльності держави. Держава згідно з Конституцією відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов’язком держави. Виходячи з цієї концепції, в чинній Конституції України правам, свободам і обов’язкам людини і громадянина присвячено спеціальний розділ II. Цей розділ є одним з найважливіших в Конституції і містить близько третини її статей.

Чинна Конституція України імплементувала всі основні положення міжнародно-правових актів з прав людини і насамперед Загальної декларації прав людини, міжнародного пакту про громадянські і політичні права та міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, які є одним з найбільших досягнень людства XX ст. у гуманітарній сфері, справжнім “людським виміром”, мірою людської гідності.

Чинна Конституція України вперше замість фрагментарного набору прав і свобод визначила систему прав і свобод у всіх основних сферах, передбачивши, зокрема, громадянські, політичні, економічні, соціальні і культурні права і свободи людини і громадянина.

Новий Основний Закон України значно розширив коло конституційних прав і свобод, передбачивши низку нових прав і свобод, та істотно збагатив їх за змістом. У ньому вперше передбачено такі істотні права і свободи, як право на життя (ст.27), на інформацію (ст.34), право приватної власності (ст.41), на підприємницьку діяльність (ст.42), на страйк (ст.44), на достатній життєвий рівень (ст.48), свобода пересування, вільного вибору місця проживання, право вільно залишати територію України і повертатися в Україну (ст.33) тощо.

Як показав час, що минув після прийняття Конституції України, передусім права і громадянські та політичні свободи набувають реального наповнення. Так, завдяки їх реалізації скасовано смертну кару, утворилось більш як 90 політичних партій, формується громадянське суспільство.

Конституція всебічно гарантує права і свободи, передбачає механізм їх забезпечення і охорони. Про це свідчить передусім система конституційних нормативно-правових гарантій прав і свобод, зокрема, юридичної відповідальності за порушення прав і свобод, невідчужуваності і непорушності прав і свобод, їх невичерпності, недопустимості скасування, звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Одним із найбільших досягнень у гарантуванні прав і свобод є передбачена Конституцією система організаційно-правових гарантій, з-поміж яких особливо значна роль відведена Президентові України, Верховній Раді України, органам виконавчої влади та місцевого самоврядування, судам, прокуратурі та Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини.

Поряд з національними гарантіями Конституція передбачила можливість використання і міжнародно-правових гарантій. Відповідно до ст.55 Конституції України кожен має право після використання всіх

національних засобів правового захисту звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом чи учасницею яких є Україна.

Додатковою гарантією захисту прав і свобод людини є також міжнародні механізми захисту прав людини, до яких долучилася Україна. Важливим кроком у цьому напрямі стала ратифікація 17 липня 1997р. Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 р. Відтепер громадяни України отримали можливість звертатися щодо захисту своїх порушених прав до Європейського суду з прав людини. До того ж, приєднавшись у 1990р. до Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р., Україна також визнала і компетенцію Комітету ООН з прав людини щодо розгляду індивідуальних скарг громадян України на порушення їх прав та свобод, гарантованих цим пактом.

Конституція України юридично ліквідувала всі нормативні перешкоди на шляху до забезпечення прав і свобод людини і громадянина, проголосивши, що норми Конституції України є нормами прямої дії і що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Конституція України на відміну від конституцій ряду інших країн закріпила обов'язки людини і громадянина, але лише ті з них, які мають принципове значення для забезпечення прав і свобод: обов'язок неухильно додержуватися Конституції та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст.68); обов'язок захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України (ст.65), обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом та ін.

Особливістю Конституції України є те, що нею передбачено створення і закріплення дійового механізму захисту прав і свобод людини. Це стосується, головне, організації і здійснення державної влади на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову (ст.6). Саме на судову владу, як

зазначено, покладається функція захисту конституційних прав і свобод. За чинною Конституцією каральна функція суду поступається функції правозахисній, праворегулюючій. Відповідно до перехідних положень Конституції України та Закону України “Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини” від 17 липня 1997р. рішення про надання санкції на арешт, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також щодо проведення огляду та обшуку житла або іншої власності особи з 28 червня 2001р. прийматимуться виключно судами України.

Важливою ланкою в механізмі захисту прав і свобод людини і громадянина є Конституційний Суд України, який здійснює судовий конституційний контроль та захист основ конституційного ладу, основних прав і свобод людини і громадянина, забезпечення верховенства права і прямої дії Конституції на всій території України.

Здійснюючи конституційний контроль, Конституційний Суд України справляє значний вплив на діяльність органів державної влади в сфері додержання та захисту прав людини і громадянина, передусім у сфері нормотворчості (законодавства), приймаючи рішення про невідповідність тих чи інших правових актів або їх окремих положень Конституції, даючи тлумачення конституційних норм при розгляді конкретних справ і здійснюючи офіційне тлумачення Конституції і законів України, яке стає обов’язковим для всіх суб’єктів права.

Запровадження спеціального інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини є новацією у державно-правовій системі захисту прав і свобод людини у нашій країні. У Конституції України закріплюється право особи звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого (ст.55) і визначається, що через нього здійснюється парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина (ст.101). Статус, функції та компетенція Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини закріплені у конституційному Законі

України “ Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини”, прийнятому Верховною Радою України 23 грудня 1997р . При розробці цього закону було враховано позитивний досвід інституту омбудсмана (Уповноваженого з прав людини) європейських країн. Віднині цей інститут являє собою універсальний інструмент виявлення і сприяння усуненню порушень прав і свобод людини і громадянина в Україні. Усвідомити природу, функції та мандат нового для України демократичного інституту позасудового захисту прав і свобод людини неможливо без аналізу подібних правозахисних інституцій у демократичних країнах світу.

3. Права людини і громадянина в правоохоронній діяльності.

Стаття 3 Основного Закону, що визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю в державі. Це означає, що жодне інше явище не може шануватись суспільством вище, аніж людина, тобто перевершити її цінність; усі інші цінності мають бути підпорядковані, субординовані саме цінності людини. Такий підхід має значне практичне значення: у випадку конкуренції цінностей воно дає орієнтир державі, громадським організаціям, іншим фізичним і юридичним особам при розв'язанні ціннісних колізій: не існує такої цінності, заради якої можна було б пожертвувати людиною; це означає, що людина є цінністю не тільки сама для себе, а й для всього суспільства, для соціуму. Загальне призначення цього твердження полягає ще й у тому, що воно має служити перепорою, бар'єром всевладдю держави, сваволі її органів щодо людини, має перешкоджати виникненню такої ситуації, за якої людина була б лише маріонеткою держави, «гвинтиком» державного механізму. У цій само ч. 1 ст. 3 Конституції України згадано також такі атрибути людини, властивості, як життя і здоров'я, недоторканність і безпека. Саме вони так само є первинною, вихідною передумовою існування та життєдіяльності кожного з нас. Включивши й їх до найвищих соціальних цінностей, Конституція у такий спосіб начебто ієрархізує потреби людини, а тим самим – і її права та свободи, які цими

потребами зумовлюються. Тобто навіть стверджуючи, що всі основні права людини є взаємозалежними, взаємопов'язаними і неподільними, не можна заперечувати того, що *в першу чергу мають бути забезпечені все ж таки її права на життя і здоров'я, недоторканність і безпеку, тобто забезпечене саме фізичне існування людини, котре є матеріальною основою та передумовою здійснення будь-яких інших її прав*. Це відображено й в одній із запропонованих у вітчизняній літературі класифікацій прав людини, згідно з якою в окремий, причому перший, вид людських прав віднесено так звані фізичні (життєві) права. Важливо наголосити, що у стосунках «людина – держава» відповідальність має взаємний характер: це взаємна відповідальність (людина, а особливо громадянин, також відповідає перед державою, і це прямо закріплено у Конституції України (ст. 65, 67, 68);

- 1) утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави. Ці два поняття – «утвердження» і «забезпечення» (прав і свобод людини) – не є тотожними.

Утвердження прав і свобод людини – це їх визнання державою. Воно може здійснюватися різними шляхами та засобами: виголошенням у деклараціях, заявах, закріпленням прав людини у Конституції, інших законах; участю у підготовці і прийнятті міжнародних документів щодо прав людини, приєднанням до відповідних міжнародних договорів, їх ратифікацією тощо.

Забезпечення прав і свобод людини – це створення умов для їх здійснення. Воно включає такі три елементи (напрями) державної діяльності:

- а) сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій);
- б) охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики їх порушень);
- в) захист прав і свобод людини (відновлення порушеного право мирного

стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності).

Оскільки означена діяльність визнана обов'язком держави, то суб'єктом, який уповноважений вимагати його виконання, є кожна людина і не лише вона: ними можуть виступати й об'єднання громадян всередині держави, й певні міждержавні організації (якщо Україна є їх членом, приєдналась до їхніх актів), а також громадські правозахисні структури (як національні, так і міжнародні)¹.

В Україні реалізація такого обов'язку поки що є недостатньою, не завжди ефективною. Однак в сучасних умовах існують всі підстави для того, що це конституційне положення слугуватиме імпульсом для більш повного його виконання. Загалом же ст. 3 Основного Закону відображає й конкретизує одну із визначальних сутнісних характеристик «соціальності» України, котру було задекларовано в її Конституції (ст. 1).

Отже, аналізуючи зміст принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю, ґрунтуючись на положеннях Конституції України, його складовими можна визначити: життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку. Попарність закріплення благ пояснюється високим ступенем їх взаємозумовленості та невід'ємності одна від одної. Разом з тим зазначені складові також тісно взаємопов'язані між собою, зумовлюють та визначають зміст одна одної. У цій ієрархії рівно- великих благ саме життя і здоров'я людини є тією основоположною складовою, яка стоїть на вершині усіх суспільних пріоритетів. І саме цей елемент принципу посідає визначальне місце серед інших соціальних цінностей. Взаємозалежність між поколіннями прав людини виявляється через принцип: реалізація колективних прав не повинна обмежувати права і свободи особи.

1) На окрему увагу заслуговує питання класифікації прав людини

за сферами суспільних відносин:

– *особисті (громадянські) права*, здійснення яких задовольняє по- треби

людини у формуванні, безпечному функціонуванні й розвитку її як особистості, тобто носія тих або інших духовно-моральних індивідуальних властивостей. Серед них право на життя; повага до гідності кожного; свобода та особиста недоторканність; пересування та вільний вибір місця проживання (ст. 29-31, 35, 51-55 Конституції України), їх призначенням є гарантування можливостей фізичного існування та духовного розвитку людини. Громадянські права і свободи виникають від народження та існують довічно;

– *економічні права*, здійснення яких задовольняє потреби людини в її самореалізації у господарській (економічній) діяльності, зокрема шляхом участі у виробництві матеріальних благ або у наданні послуг. Такими є право приватної власності, право на підприємницьку діяльність, право на користування об'єктами права власності українського народу, державної та комунальної власності. Таким чином, призначенням цієї групи прав є сприяння розвитку ініціативи у реалізації здібностей людини, здобуванні засобів існування шляхом вільного вибору ро-боти та участі у виробництві матеріальних благ;

2) *соціальні права* дають можливість громадянину бути повноцінним суб'єктом суспільних відносин забезпечення йому необхідних умов для розвитку та існування. До цієї групи належать права: на працю, на страйк, на відпочинок, соціальний захист, на житло, достатній життєвий рівень, на охорону здоров'я, медичну допомогу і медичне страхування;

за способом закріплення:

– *конституційні (основні) права*, що встановлені і гарантовані Основним Законом держави і мають фундаментальне значення;

– *галузеві*, передбачені поточним законодавством;

– право на безпечне навколишнє середовище. Саме названі права визначають обов'язки держави забезпечити кожному мінімум засобів до існування, соціальної забезпеченості та екологічної безпеки;

— *політичні права*, реалізація яких задовольняє потреби людини у визначенні загальних соціальних умов свого індивідуального існування й розвитку шляхом її участі в управлінні суспільством і державою. Саме до цієї групи прав належать права на свободу об'єднань у політичні партії та громадські організації, на участь в управлінні державними справами; на збори, мітинги, демонстрації; на звернення до органів державної влади та самоврядування; право кожного на свободу думки і слова; право на вільний вираз поглядів та переконань (ст. 34–40 Конституції України); ***відповідно до еволюції розвитку права першого покоління***, тобто політичні, громадянські та особисті права, проголошені першими буржуазними революціями у Франції, Англії та США і закріплені відповідними деклараціями;

— *права другого покоління* як комплекс соціально-економічних прав, що стали результатом втілення загальнолюдських цінностей та соціально-демократичних ідей і були закріплені у документах ООН;

— *права третього покоління* — комплекс колективних прав, висунутих країнами, які звільнилися від колоніальної залежності та визначили свою політику як миролюбну, суверенну, незалежну, засновану на принципах самовизначення і територіальної цілісності;

3)залежно від вміщення у правах аспектів свободи:

негативні права, що визначаються як можливості особи вимагати захисту від будь-якого впливу, в тому числі і державного. Вони запобігають небажаним втручанням у свободи особи і є основою індивідуальної свободи; Форми правоохоронної діяльності мають динамічний характер і залежать від змін, що постійно відбуваються у суспільстві, а саме від соціальних умов життя, економічного устрою, правової політики держави тощо. Завдяки гармонічній взаємодії цих форм у діяльності правоохоронних органів і забезпечується гарантування і реалізація прав та інтересів осіб. Щодо терміну «забезпечення», то під цим поняттям

розуміють процес дії загальних і спеціальних (правових, психологічних і управлінських) гарантій, які виступають як умови і засоби досягнення поставленої мети. При цьому слід визначити, яка мета стоїть перед суб'єктами права, особливо перед представниками правоохоронних органів, у процесі дотримання і захисту прав і свобод людини. Забезпечення правопорядку – не що інше, як постійно діючий цілеспрямований управлінський правоохоронний процес, спрямований на підтримання режиму законності і справедливості в регульованих правовими та іншими соціальними нормами суспільних відносинах¹.

Отже, основними напрямками діяльності правоохоронних органів із забезпечення реалізації, охорони та захисту основних прав, свобод і законних інтересів громадян є такі:

- захист та непорушність права на життя, здоров'я, інших їх особистих прав, свобод та законних інтересів;

- безпосередня охорона прав, свобод і законних інтересів громадян від неправомірних посягань;

- забезпечення необхідних умов реалізації громадянами наданих законодавством прав, свобод та законних інтересів, що полягає, перш за все у проведенні виховної та роз'яснювальної роботи, надання нової інформації щодо можливостей використання своїх прав;

- проведення необхідних заходів із виявлення та усунення можливих передумов порушення прав і свобод.